

Розділ V РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІ.
ХРОНІКА

О. Ф. Самойлов, Ф. О. Самойлов

**НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Ф.
І. УСПЕНСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ
НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

Федір Іванович Успенський (1845-1928) — один з широковідомих, світового рівня історик-візантиніст, славіст, археолог.

Народився він в родині паламаря сільської церкви. В 1854-1860 рр. навчався в Галицькому духовному училищі. Закінчив Костромську духовну семінарію (1866). В 1866-1867 рр. — викладач російської мови в Галицькому повітовому училищі. В 1867-1872 рр. — навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. В 1872 р. видана його перша книга "Первые славянские монархии на Северо-Западе", написана на третьому-четвертому курсах та відзначена першою премією ім. Св. Кирила та Мефодія. Був залишений при університеті для приготування до професорського звання. В 1874 р. захистив магістерську дисертацію по темі "Византийский писатель Никита Акоминат из Хон", а в 1879 р. — докторську дисертацію "Образование Второго болгарского царства".

20 років життя Ф. І. Успенського — з 1874 р. по 1894 р. — були пов'язані з Імператорським Новоросійським університетом. В 1874 р., ще молодим доцентом, почав він тут читання лекцій з Всесвітньої історії, саме тут у травні 1879 р. він був обраний екстраординарним¹, а згодом — у вересні 1879 р. — і ординарним² професором.

В 1876 та 1886 рр. Ф. І. Успенський перебував у закордонних від'їздах для досліджень грецьких та слов'янських рукописів західноєвропейських сховищ. Від самого початку діяльності при університеті Історико-філологічного товариства (1889) Федір Іванович був обраний його головою³. З ініціативи Ф. І. Успенського при підтримці професорів університету О. І. Кирпичникова, Ф. Є. Корша, О. О. Ко-чубинського, М. Ф. Красильникова та Ф. І. Леонтовича в складі

Товариства в 1891 р. був створений візантійській відділ. Ініціатори організації вважали за доцільне утворення такого відділу через те, що, як вони вважали, "Візантія була доброю матір'ю нашої цивілізації" і "вся наша староруська культура перебуває в... зв'язку з Візантією".

Про життя, місце Ф. І. Успенського у науці написано чимало ⁴, але нема підстав для твердження, що всі сторони його діяльності розкриті, досліджені повною мірою. Особливо це стосується наукових та методико-педагогічних здобутків професора Ф. І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті. Цей етап творчого життя вченого лише частково відбитий в спеціальних дослідженнях про нього та в енциклопедичних статтях ⁵.

У Новоросійському університеті Федір Іванович працював на одному з найменших факультетів — історико-філологічному, на трьох відділеннях якого (класичному, історичному та слов'яно-руському) навчалося близько 50 студентів. Читання курсів Всесвітньої історії було поділено на факультеті між двома професорами: Ф. І. Успенський викладав історію стародавньої Греції та Риму, а також історію Середніх віків, О. С. Трачевський — Нову історію (з XV! ст.), історію стародавнього Сходу, а інколи — історію первісної культури.

Крім загальних курсів, Федір Іванович читав багато спеціальних курсів: історію хрестових походів, історію південних слов'ян до турецького завоювання, історіографію Візантії, історію візантійсько-руських стосунків в IX-X ст. та ін. Крім того, він проводив різноманітні практичні заняття. Певні відомості про зміст, науково-методичний рівень лекцій Федора Івановича, оцінки керованих ним занять лишили Д. М. Овсяннико-Куліковський, О. І. Маркевич, А. Є. Кауфман⁶. Особливо важливими в цьому плані є спогади про свого вчителя А. Г. Го-талова-Готліба ⁷. Узагальнення даних цих джерел і складають основу нашої розвідки.

Науковий рівень, змістовність та продумана структура лекцій професора Ф. І. Успенського, вимогливість до себе та до своїх учнів забезпечили його широку популярність серед студентства. Всі, хто лишив спогади про нього як свого вчителя одностайно вважали, що це був не тільки великий вчений, але й визначний педагог, який міг найскладніші історичні процеси, суспільні явища викласти, розтлумачити ясно та дохідливо, ніколи не захоплюючись деталями, а вдало, переконливо визначаючи найсуттєвіше. Читав він без нотаток, тільки інколи заглядаючи в аркуш, де попередньо був написаний план лекції ⁸. На заняттях Федір Іванович говорив часто із запалом, гаряче захищаючи те чи інше положення, але ніколи не переходив на рейки публіцистики.

На лекціях з історії Середньовіччя професор Ф. І. Успенський спростував досить поширену на той час думку, нібито вся історія Візантії являє собою суцільну картину тисячолітнього занепаду та руйнування, зашкарублого, одноманітного тупцювання на одному місці. На яскравих прикладах він переконливо доводив, що історія Візантії наповнена запеклою боротьбою навколо соціально-економічних, політичних та ідеологічних питань, що за боротьбою богословських партій стояли політичні угруповання, що культурний вплив Візантії на Захід значно давніший XV ст.

Викладаючи стародавню історію слов'ян, Федір Іванович обов'язково проводив ґрунтовний аналіз джерел, підкреслював при цьому, що для розуміння форм взаємовпливу Київської Русі та Візантії важливо, крім інших джерел, звертатися до праць Прокопія Кесарійського та Костянтина Багрянорідного.

Проводячи огляд літератури з проблем слов'янознавства, Федір Іванович акцентував увагу на працях П. Шафарика, М. Дрінова, І. Забеліна, О. М. Пипіна, В. В. Макушева, В. І. Григоровича, В. Томека, Ф. Палацького, дослідженнях Ф. І. Леонтовича, та С. Котляревського з історії слов'янського права, О. Х. Востокова, І. І. Срезневського та О. М. Бодяньського із слов'янської філології.

На протязі усього свого лекційного курсу професор Ф. І. Успенський наполегливо проводив думку про те, що історію Візантії та слов'янських народів необхідно вивчати та викладати не ізольовано, а у тісному зв'язку з історією Західної Європи, користуючись порівняльним методом. Він рішуче відкидав теорію про "самобутній" розвиток Візантії, цілком відмінний від розвитку Заходу, доводив, що економічні, соціальні процеси відбувалися у Візантії дещо інакше, своїми темпами, у інших формах, але по суті ці процеси і на Заході і у Візантії були аналогічні.

Створена професором Ф. І. Успенським власна методика університетського викладання, керівництва науковими заняттями молоді базувались на використанні як вітчизняного, так і зарубіжного педагогічного досвіду: під час своїх закордонних поїздок Федір Іванович не тільки вивчав візантійські та слов'янські документи у бібліотеках та архівах, але й відвідував лекції та семінари найвідоміших представників західної історичної науки. Дотримуючись позитивістських поглядів помірковано-ліберального спрямування, професор Ф. І. Успенський не був безпристрасним дослідником минулого. Подібно до свого вчителя В. І. Ламанського, він відкидав відчуженість науки від національних та суспільних інтересів, хоча ці національні інтереси трактувались зовсім не так, як представниками російського офіційного націоналізму: перед усе він був гуманіст.

Будучи глибоким знавцем слов'янського світу, Федір Іванович завжди уникав крайнощів слов'янофільства, намагався обґрунтувати доцільність, прогресивність синтезу слов'янофільства та західництва.

У 70-ті — на початку 80-х рр. XIX ст. помітно посилюється увага російських істориків (М. І. Карєєв, В. Г. Василевський, М. М. Ковалевський, П. Г. Виноградов та ін.) до питань, пов'язаних з земельними стосунками, станом селянства, долею общини тощо. Не лишився сто-ронь цього наукового інтересу і Ф. І. Успенський. З 1883 р. стали друкуватися його дослідження про землеволодіння та селянську общину у Візантії, про зв'язки соціальних реформ та соціальних рухів у Візантії із слов'янською еміграцією, про процес феодалізації візантійського суспільства та ін. В подальшому Федір Іванович працював не лише над проблемами соціально-економічної історії Візантії та слов'ян, він звертався і до вивчення політичної історії Київської Русі та Російської держави XVI ст. — "Русь и Византия в X в." (1888), "Сношения Рима с Москвой" (1884-1885), "Переговоры о мире между Москвой и Польшей в 1581-1582 гг." (1887) та ін. Вражаючим був творчий доробок вченого у дослідженні участі слов'янського елемента в формуванні специфічної форми візантійського феодалізму — "Значение византийской и южнославянской истории" (1883), "К истории крестьянского землевладения в Византии" (1883), "Материалы для истории землевладения в XFV в." (1883), "Византийские землемеры" (1888). В Одесі написана і монографія "Очерки по истории византийской образованности" (1892), в якій висвітлено складну картину ідейно-політичної боротьби в останній період існування Візантійської імперії. В зазначених та інших працях Ф. І. Успенський широко використовував невідомі раніше матеріали, неопубліковані до того джерела.

Надаючи великого значення ролі слов'ян в житті імперії VI-XIV ст., Ф. І. Успенський розглядав славистику та візантієзнавство як невід'ємні одна від одної сфери історичного знання. Він розвивав ідею "візантизму" як специфічної системи, що до XIII ст. забезпечувала непохитність імперії й силу імператорської влади та базувалась на трьох головних інститутах візантійського суспільства: слов'янській сільській общині, яка складала основу податкової та військової організації, греко-римської цивілізації (православ'я) та необмеженої монархічної влади. Будучи представником позитивістської школи в російській історіографії останньої чверті XLX — початку XX ст., вчений значну увагу приділяв проблемі розвитку феодальних відносин в Візантії, просліджуючи долю общинного селянського землеволодіння, яке він трактував переважно як слов'янське.

Розвиток феодалізму Ф. І. Успенський розглядав як процес, що зумовив поступове ослаблення сільської общини, ерозію суспільних

та державних інститутів і в кінці-кінців — занепад імперії. З цієї точки зору Федір Іванович ідеалізував політику іконоборчих імператорів (VIII-IX ст.) як систему заходів, спрямованих (при опорі передусім на слов'янську общину) на посилення царської влади й таку перебудову державного апарату управління військами, яка забезпечувала перемогу над арабами. В законодавстві імператорів Македонської династії (друга пол. IX — перша третина XI ст.) Ф. І. Успенський убачав заходи по захисту дрібного селянського землеволодіння від феодалних елементів, які послідовно проводила царська влада. Відмова від цієї політики з другої пол. XI ст. обумовив, на думку вченого, через 100-150 років швидке зростання феодалного землеволодіння, зокрема проній, крайнє послаблення сил імперії та її розпад під ударами хрестоносців у 1204 р. Феодалізм виникає у працях Ф. І. Успенського як альтернатива "візантизму", його антипод, який відіграв фатальну роль в історії Візантії та південних слов'ян, розвиток державності у яких відбувалось під безпосереднім та сильним візантійським впливом.

Помітним був внесок професора Ф. І. Успенського у викладання античної історії. Розглядаючи найдавніший період історії Греції, він широко використовував висновки археології, порівняльної філології. Характеризуючи критсько-мікенський період, аналізуючи гомеровське питання, професор знайомив студентів з поглядами Т. Ньютона, Ш. Тексьє, О. Рейє та А. Тома, І. Дройзена, С. Крамера, Е. Вакс-мута, Г. Кнауфуса, Е. Курціуса та ін. При висвітленні епохи Перікла, подій Пелопонеської війни залучав епіграфічний матеріал, праці Пав-санія, Фулідіда, Плутарха, Ксенофонта, Страбона, співставляв точку зору найбільш відомих на той час фахівців з цієї проблеми: Г. Бузо-льта, К. Белоха, Е. Целлера та ін.

Досить солідно для свого часу Федір Іванович викладав курс історії стародавнього Риму. Побудований курс був на даних археології, порівняльної лінгвістики, інших допоміжних дисциплін, працях Римських аналістів Т. Лівія, Дионісія Галікарнаського, Полібія, Цицерона, Аппіана та ін. З захопленням, помітним піднесенням розглядалися аграрні питання, особливо в епоху Гракхів, не лишалися поза увагою професора і історіографічні огляди, дався змістовий аналіз праць Т. Момзена, Б. Нібура та ін. відомих дослідників історії стародавнього Риму.

Необхідно зазначити, що професор Ф. І. Успенський нерідко відходив від поширеної на той час професорської традиції читати лекції у мовчазній аудиторії. Він активізував слухачів запитаннями, зверненнями, зауваженнями. Наприкінці семестру влаштовувався "колоквіум", на який виносились вузлові теми. Ця форма приваблювала сту-

дентів, давала їм можливість робити огляд усього курсу, глибше засвоїти найголовніші моменти. Для професора це була зручна нагода індивідуально ознайомитися з слухачами, оцінити їх знання. Студенти, які слухали лекції Ф. І. Успенського, побоювались його, як суворого та вимогливого екзаменатора, але завжди віддавали належне професору за вміння збудити інтерес до любимої науки⁹.

Вершиною науково-педагогічної творчості Федора Івановича були практичні заняття із студентами з історії Середніх віків. Вони полягали у читання та з'ясуванні тлумачення основних джерел: Таціта, Прокопія Кесарійського, Костянтина Багрянорідного, "варварських правд", уривків з хронік та ін. Кожному джерелу професор давав ґрунтовну характеристику відносно його походження, достовірності й т. п. Тексти читалися переважно студентами, що примушувало їх заздалегідь готуватися до занять. Професор у разі необхідності коментував прочитане, подавав відомості про різні тлумачення відповідних джерел у науковій літературі, роз'яснював власну точку зору. Саме тут виявлялася унікальна обізнаність Ф. І. Успенського у джерелах та спеціальній літературі. В бібліотеці Одеського університету зберігся великий зошит, у якому зафіксовані назви тих наукових видань, що їх брав тут Федір Іванович за час перебування у Новоросійському університеті. Список цей вражає і кількістю, і різноманітністю видань.

Навколо Ф. І. Успенського в роки його праці в Новоросійському університеті групувалося кілька вчених, його учнів та колег, які утворили справжню, авторитетну наукову школу. Так, його учень С. Д. Пападимітріу досліджував проблеми візантійської літератури та просопографії, інший його учень — М. Г. Попруженко, плідно працював над історією слов'ян, філологи О. І. Кирпичников та В. М. Іс-трін (майбутній академік, який працював в Новоросійському університеті в 1891-1907 рр.) розробляли питання візантійсько-слов'янських літературних зв'язків, юрист Ф. І. Леонтович присвятив деякі зі своїх досліджень питанням давньоруського права в його зв'язку з візантійським тощо. Авторитетними вченими стали і інші учні Ф. І. Успенського: Б. В. Фармаковський став видатним археологом, М. І. Мандес став солідним фахівцем в галузі класичної філології, Д. В. Айна-лов — відомим мистецтвознавцем, Ф. С. Режабек спеціалізувався у сфері історії імператорського Риму й т. д. Всі вони вважали Ф. І. Успенського своїм вчителем й зберігали про нього світлу пам'ять.

Професор Ф. І. Успенський був і непересічним організатором науки. Як вже відзначалося, йому належала заслуга ініціатора утворення в складі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті візантійського відділу. Слід підкреслити, що завдяки діяльності саме Федора Івановича відділ став справжнім центром віт-

чизняної візантології. Не рідко на засідання відділу приїжджали фахівці з інших університетів. Ф. І. Успенський був редактором наукового органу Товариства "Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете" (Т. 1-5, 1890-1895).

За ініціативою та при активній участі Ф. І. Успенського було створено Російський Археологічний інститут в Константинополі (1895). Він очолював цю наукову установу аж до її ліквідації в 1914 р., був редактором "Известий" (Т. 1-16, 1896-1913), які видавалися цим Інститутом, керував археологічними розкопками та експедиціями по розшуку та вивченню письмових та речових пам'яток на територіях Туреччини, Болгарії, Греції, Сербії. Очолюючи зазначену установу, Федір Іванович підтримував постійні зв'язки з одеськими вченими, залучав своїх колишніх учнів по університету до праці в Інституті. Визнання наукового авторитету Ф. І. Успенського стало обрання його членом-кореспондентом (1893), академіком (1900) Петербурзької Академії наук. Під його редакцією в 1922-1927 рр. побачили світ останні три томи (23-25-й) старої серії головного наукового органу російських візантиністів "Византийского временника".

Таким чином, наукова та викладацька діяльність професора Ф. І. Успенського в Новоросійському університеті лишила помітний слід в історії цього вищого учбового закладу України, вітчизняної історичної науки взагалі. Методично-педагогічні наробітки Федора Івановича зберігають свою цінність і в сучасних умовах, урахування його творчої спадщини має чимале значення для підготовки фахівців-істориків у наші дні.

Примітки:

1. *Протокол заседания Совета Императорского Новороссийского университета от 7 мая 1879 г. // Записки Новороссийского университета. — 1880. — Т. 29. — С. 99-106.*
2. *Протокол заседания Совета Императорского Новороссийского университета от 20 сентября 1879 г. // Записки Новороссийского университета. — 1880. — Т. 30. — С. 143-145.*
3. *Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968. — С. 404.*
4. *Попруженко М. Г. 40-летие ученой деятельности акад. Ф. И. Успенского: Речь, сказанная в заседании историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете в день юбилея 3 ноября 1911 г. — Одесса, 1912.; Безобразов П. 40-летие ученой деятельности акад. Ф. И. Успенского // Византийский временник. — 1913. — Т. 20. — Вып. 1. — С. 103-104; Лозовик Г. Н. Творчий шлях акад. Ф. І. Успенського // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 1320; Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К 100-летию со дня рождения) // Византийский временник. — 1947. — Т. 1 (26). — С. 29-*

- 108; Удальцова З. В. К вопросу об оценке трудов акад. Ф. И. Успенского // *Вопросы! истории.* — 1949. — № 6. — С. 116-127; Самойлов Ф. О. Наукова та педагогічна спадщина Ф. І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті // *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи.* — Харків, 1995. — С. 340-345.
5. Ф. И. Успенский // *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* — СПб., 1902. — Т. 35. — полут. 69. — С. 22-23; Удальцова З. В. Успенский Ф. И. // *Советская историческая энциклопедия.* — М., 1973. — Т. 14. — Стлб. 882-883; Ее же Успенский Ф. И. // *Большая советская энциклопедия.* — М., 1977. — Т. 27. — С. 119-120. — Стлб. 345-346; Ее же. Успенский Ф. И. // *Украинская советская энциклопедия.* — К., Т. 11. — Кн. 1. — С. 427. Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Успенський Ф. І. // *Професори (Новоросійського) Одеського університету.* — Одеса, 2000. — Т. 1К — С. 266-268.
6. Овсянко-Куликовский Д. Н. *Литературно-критические работы: В 2-х т.* — М., 1989. — Т. 2. — С. 384; Маркевич А. И. *Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета.* — Одесса, 1890. — С. 200-202; Кауфман А. Е. *За кулисами университета-юбилера // Голос минувшего.* — 1915. — №10. — С. 174.
7. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель / *Византийский временник.* — 1947. — Т. 1. — С. 114-126.
8. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель // *Новороссийский университет в воспоминаниях современников.* — Одесса, 1999. — С. 157.
9. Кауфман А. Е. *За кулисами университета-юбилера (Из воспоминаний и бесед) // Там само.* — С. 87.